

3) источник заимствования: англицизмы оформляются в немецкоязычной среде мужским родом → *der Jazz, der Boykott, der Sketch, der Trust*.

4) степень ассимиляции иноязычного материала: *das Faktum* (ср. р.) как слова на -um, или род взят из латинского источника, но: *der Fakt* (м.р.) как односложные имена типа (*der*) *Akt, Pakt* и др.

Активность заимствующего языка и устойчивость его родовой системы способствуют изменению первоначального рода у многих иноязычных имен в условиях воспринимающей системы-реципиента (несмотря на явное наличие в немецком языке тенденции к сохранению исконного рода заимствований).

У отдельных типов субстантивов, заимствуемых в немецкую лексику, переоформление в роде отмечается по вполне определённым закономерностям. К примеру, французские слова мужского рода на -age переоформляются в женский род: франц. *le garage* → нем. *die Garage*; многие французские слова женского рода

на -ette и мужского рода на -et оформляются в немецком языке на средний род. А параллельно французским и в немецком языках: *la cotelette* → *das Kotelett*; *le cabinet* → *das Kabinett* и т.д.

Как видно, каждое иноязычное существительное, вовлекаемое в немецкую иноязычную среду, оформляется категорией рода (а также, разумеется, категориями падежа и числа). Не имея категориальных значений новой языковой системы, иноязычные слова не могут выполнять своих номинативных функций и включаться в речевой контекст, где сложное взаимодействие языковых элементов происходит лишь на основе их грамматических валентностей.

Проведённый анализ иноязычных лексических единиц с точки зрения их оформления категорией рода в заимствующей системе показал, что пополнение словаря немецкого языка подобным материалом не внесло сколько-нибудь существенных изменений в грамматический строй языка-реципиента.

Литература

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. 3. Auflage. -L.: Просвещение, 1972.
2. Stephan J. Schwierige Geschlechtsbestimmungen. //Sprachpflege. -Leipzig, 1991. - №12.
3. Ullstein Lexikon der deutschen Sprache, 2004.
4. Herders. Fremdwörterbuch, 2003.
5. Zandvoort R.W. A Handbook of English grammar. -3 ed. -London: Longmans, 1999.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада немис тилига ўзлаштирилган ҳар хил чет тилларидан олинган отлар род категорияси сифатида фойдаланилди (шунингдек, келишик ва сон категориялари) ва улар бир қанча тиллар ўртасидаги ўзaro алоқалар сифатида таҳлил этилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются, иноязычные существительные, вовлекаемые в немецкую иноязычную среду, которые оформляются категорией рода (а также категориями падежа и числа), и определяются их связи во многих языках.

SUMMARY

The article is devoted to the study of foreign language nouns involved in a German-speaking environment, and formed by the category of gender (also, the categories of case and number). In the article the author revealed their interrelations in many languages.

“ФАРҲАНГИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ” ДАГИ ЎЗБЕКЧА СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ

Ш.Жўраев - докторант

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: тил, икки тиллилик, лексема, термин, шева, луғат, лексик-семантик гуруҳ.

Ключевые слова: язык, многоязычие, лексема, термин, словарь, диалект, лексико-семантическая группа.

Key words: language, multilingualism, lexeme, term, dialect, dictionary, dialect, lexic and semantic groups.

Маълумки, тил ижтимоий ҳодиса бўлганлиги боис унинг луғат таркиби ўзгариб, бойиб боради ва айни пайтда ўз ички имконияти бошқа тиллардан қириб келган сўзлар орқали бойитади. Ҳар бир адабий тилнинг изоҳли луғати мавжуд бўлиб, уларда келтирилган сўзларнинг маънолари тўлиқ акс этган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 5 жилд бўлиб, [1] 80 минг сўздан иборат, унда асосан туркий-ўзбек тилида ишлатиладиган сўзларнинг тўлиқ маънолари ҳақида маълумот берилган. Тожик тилида эса 2008 йилда нашр этилган 2 жилдли “Фарҳанги забони тоҷикӣ” 70 минг сўздан иборат. Мазкур луғатда форс-тожик тилида қўлланиладиган сўзлар ҳақида муфассал маълумот берилган.

Тилшунос олимлар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”ни икки қисмга, яъни исломгача ва исломдан кейинги давргача деб ажратган. Ислом давргача тожик тили “Фарҳанги забони тоҷикӣ”ни бир неча намуналар, масалан: “Фарҳанги оим-евак” (Farhang-i oim-evak), Авесто ва паҳлавий ҳарфлари билан ёзилган. Унда “Авесто” даги сўзлар паҳлавий тилида ёритилган. “Фарҳанги паҳлавик” (Farhang-i pahlavik)да ўрта форсий тилининг идеограммалари ҳақида маълумот берилган.

“Фарҳанги забони тоҷикӣ”да XI асрдан бошлаб, Асадий Тўсийнинг “Луғати фурс”иси, Хусайний Инжунинг “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”си, Хусайни Вафойининг “Фарҳанги нома”си, Абдурашиди Таттавийнинг “Фарҳанги Рашидӣ”си, Муҳаммадхусайни Халафи Табрезийнинг “Бурҳони қотеъ”си, Муҳаммад Ғиёсуддининг “Ғиёсуллуғот” каби қўлаб луғатлар тўплами, форс-тожик ва дарий тилларида ёзилган. XV–XVII

асрларда Ҳиндистонда машҳур бўлган фарҳанглардан Иброҳим Қавоми Форукийнинг “Шарафномаи Мунарий”си (XV аср), Зиёуддин Муҳаммаднинг “Тухфат ус-саодат”и (XVI аср), Муҳаммад ибни Лоди Деҳлавийнинг “Муаййид ул-фузал”си (1519), Файз ибни Асадулламонинг “Мадор ул-афозил”си (1593), Хусайн Инжунинг “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”си (1608), Муҳаммадхусайн ибни Халафи Табрезийнинг “Бурҳони қотеъ”си (1652) каби луғат тўпламлари нашр этилган.

XVIII–XIX асрларга келиб форс-тожик тилида Рой Текчанди Баҳорнинг “Баҳори Аҷам”ми, Алихон Орзунинг “Сирочуллуғот” ва “Ҷароғи ҳидоят”и, Ғоziуддин Ҳайдарнинг “Ҳафт қулзум” (1818), Муҳаммад Ғиёсиддиннинг “Ғиёсуллуғот”и (1827), Муҳаммад Подшоҳнинг “Фарҳанги Онандроҷ”си (1888) чоп этилган. Кейинчалик Алиакбари Нафисийнинг (1899–1924) тузган “Фарҳанги Нафисӣ” ва ё “Фарнудсор” луғат тўламида 158431 сўз бойлиги мавжуд бўлиб, ундан 58879 таси форсий ва 99552 таси арабий сўзлардан иборатдир.

“Фарҳанги забони тоҷикӣ” да форс-тожикча сўзлар билан бирга бошқа, тиллардан, хусусан, туркий, лотининча, европача ва суғдий тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам ўрин олган. Жумладан, унда 300 дан ортиқ туркийча сўзларнинг таҳлили берилганлигини кўришимиз мумкин.

Биз ушбу ишимизда, “Фарҳанги забони тоҷикӣ” да киритилган туркий сўзлар билан бирга ушбу сўзларни Зарафшон водийсида яшовчи ўзбек ва тожик аҳолиси нутқида қўлланилиши ҳақида фикр юритамиз.

Шуниси қизиқарлики, “Фарҳанг”да ишлатиладиган туркий сўзларнинг Зарафшон

водийси аҳолиси нутқида турли маъноларда ҳам ишлатилишини кўришимиз мумкин [3]. Масалан: **аёғ**//**аёқ** сўзи, «Фарҳанг»да **اليق/اليق** кит. пиёла, қадаҳ, соғар маъноларини келтирган бўлса-да, Зарафшон водийси аҳоли нутқида эса тана аъзоси яъни, **аёғ**//**аёқ**//**оёқ**//**оёғ** сифатида ишлатилади: (**Оёққа** дам бериш керак. *А сар то оёқаш зару зебар будай. Аёқаш лоянда монад, бад мефаҳмад*), [2] **айғир** сўзи, «Фарҳанг»да **اريغ** зотли эркак от деб тариф берилган бўлиб, водий аҳолиси оғзаки нутқида ҳам, шундай ишлатилади: (*Хай ана у қизил от, отларни айғури экан. Айғури аспо ҳамми аспоя пеш карда рафта хобай*) [45], **айлоқ** сўзи **اليق** (яйлоқнинг бир шакли), «Фарҳанг»да сувли ва бедали, чорвага қулай жой маъносида кўрсатилган. Водийда эса **яйлов** деб юритилади: (*Чўпонлар молларни яйловларга олиб кетишади. Жума чўпона яйловашба мол ҳоли надаромада будай*) [45], **айрон** сўзи «Фарҳанг»да **اريا ن** мойсиз қатиқ (чаки) маъносида кўрсатилган: (*Чўпонларимиз бу йил айрон қилмади. Худо хоҳад тобистон Ширдоқба пеши акои Садулло айрон хўри мерим*) [46], **алғаш** сўзи «Фарҳанг»да **اشغ** алғаш-далғаш, дарҳаму барҳам, аралаш деб берилган. Аҳоли оғзаки нутқида **алғаш**//**аралаш** сўзлари ишлатилади: (*Устолар сув сепиб қум билан семинтни аралаштириб битоп ташопти. Ҳамма чиза алғаш карда нахур, ки касал меши. Жувонаба камукорма кати шулҳая аралаш карда додасоем*) [54], **алғов** сўзи «Фарҳанг»да **الغلو** хўкиз (барзагов) билан, ер ҳайдаш, шудгор қилиш каби маъноларни англатиши қайт этилган. Оғзаки нутқда ҳам бошқачароқ яъни бузиш маъносини ифодалайди: (*Ҳамма жойни алғов қиб ташапти. Бутун ҳаммажо-я алғов-далғов карда партоф*) [54], **Арслон** «Фарҳанг»да **الاسن** 1. шер. 2. қўрқмас, далер каби маънолари зикр этилган, оғзаки нутқда фонетик жиҳатдан ўзгарган ҳолда ишлатилади. **Арслон**//**арислон** деб юритилади: (*Шу келинимиз арслондек ўғил туғсин. Додом номи кучукамоя арислон мондан*) [80], **Аштақ** сўзини «Фарҳанг»да **اقش** ўрикни ичига донак солиб қурутиш деб изоҳ берган. Аҳоли нутқида ҳам **аштақ** деб ишлатилар экан, аммо тайёрлаш ҳолати бошқачароқ дейишди: (*Шафтоли пустини арчиб ичига янгоқ мағзидан солиб қуёшга қуришиб аштақ қилиб оламиз. Зимистонба бивим аштақи тайёр кардагишона монба медодан, дуттиш кати сер мешудем*) [104], «Фарҳанг»да **ашула** сўзига **الوش** қўшиқ деб изоҳ берилган. Аҳоли нутқида ҳам **ашула**//**ашулла** сўзлари тўлиқ ишлатилади: (*Ҳофизга айт? яхши ашула айтсин! Бахтиёрам тўёба зўр ашулла мекунад*) [104], **Бигиз** **زنج** сўзи «Фарҳанг»да ҳам оғзаки нутқида ҳам бир хил маъно англатади. (*Бу гиламни фақат бигиз билан тикиш мумкин. Бинни хара бигиз кати тўшук кардем, акун барозба фуру намемонад*) (ва бошқалар.).

Мазкур луғат ва ҳудуд лексикаси бўйича олиб борган кузатиш ва таҳлиллар натижасида туркий лексемаларни қуйидаги лексик семантик гуруҳлар (ЛСГ)га бўлиб ўрганишга ҳаракат қиламиз [4].

1. Ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи ЛСГ: **булғок** сўзи «Фарҳанг»да **اغلك** кит. фитна, шўр ва ғавғои бисёр, деган маънолари кетирилган бўлиб, оғзаки нутқда **булғок** эмас, балки, **фитна**, **ғавғо** каби синонимлари ишлатилади. Талғок-булғок [208]. **Булғок**//**булғок**-фитна, шўр ва ғавғои бисёр [24], [5] (*Ҳозирги вақтда қишлоқларда фитначилар жуда кўп, ҳаммани орқасида гапириб бир куни ғавғо кўтаради. Маҳаллемоба одамойи гандаям ҳаст, ҳарзамон ғавғо бардошта местан*)

инжиқ сўзи «Фарҳанг»да **اقجند** гуфт. сернозунузи зудранч, нозуктабиати дилтанг. (*Ҳамсоямиз жуда инжиқ одам. Майдачимо бисёр инчиқ шудағи*) [552] (ва ҳ.).

2. Ҳайвонот олами билан боғлиқ ЛСГ: **Буқа** сўзи «Фарҳанг»да **قبة** гови нари ахта нокарда деб берилган, аммо водий аҳолиси нутқида ҳам шу маънони билдиради ва синоним ҳолатлари қўлланишини кўришимиз мумкин. **буқа**//**хукуз**//**наваз**//**говча**//**жсона**//**жувона** каби синонимлари учрайди. (*Ҳаким Чўпонни юздан ортиқ буқаси бор. Тўйга деб икта хукуз бойладик. Ин гов буққаланж шудас. О ҳамсоя хукузи сурхамоя надидедми? У одамни навазлари кўп. Амир қассоб наваз қушас. Дарни говошба дута говчаяш будай. Ин жсона-я а дусад сиёд гушташ ҳай. Жувони сиямо якҳафта гум шуда буд*) [244], **қурбоққа** сўзи «Фарҳанг»да **قاربقة** зоол. ғук, вазағ; қурбоққаи обй(баҳрӣ), қурбоққаи лалмӣ (хушкӣ, хокӣ). (*Хўжа Абду Дарун масжидининг ҳовузига қурбоққа кирмайди. Усмонқўлба пештар қурбоққа мўл буд, а овозаш хоб рафта наметонистем*) [697] (ва б.).

4. Касб-корни ифодаловчи ЛСГ: **қаровул** сўзи «Фарҳанг»да **رقدا** 1. ниғаҳбон, муҳофиз. 2. шахси мутасадди дидбонӣ ва посдорӣ ҷое; аскарӣ навбатдор; қаровули фаҳрӣ дастаи аскарон, ки ба ифтихори шахсе саф меороянд; қаровул гузоштан(мондан) касеро ба посбонӣ гумоштан, касеро ба назорат ва дидбонӣ гузоштан; қаровул истодан дар посбонӣ истодан; назорат ва муроқибат кардан, дидбонӣ кардан; қаровул шудан вазифаи посбониро иҷро кардан; назорат ва муроқибат намудан(аз болои касе); қаровулро иваз кардан як посбони навбатдорро ба дигараш бадал кардан. (*Ун йил фермада қаравул бўлиб ишладим. Ойлики қаравули паст рузгор пойиданба намерасад*) [668], **ясавул**//**ясовул** сўзи «Фарҳанг»да **لوا سب/وسيل** таър. хидматгори дарбори амир, ҳоким ва мансабдори калон, ки чўб ва яроқ гирифта тартиб нигоҳ медошт ва дар сафар ҳамроҳӣ мекард. (*Мирзобой ҳамма ишда ясавул булади. Вай одам ҳамма корба ясовул мешуд*) [690] (ва б.).

5. Киши тана аъзоларини ифодаловчи ЛСГ: **елка** сўзи «Фарҳанг»да **الكلية** лаҳҷ. ҷои аз гардан пойин ва аз китф болои бадан; дўш; Ҷ елка карда гаштан ба касе қаҳр карда гаштан аз касе; пинҳон шуда гаштан аз касе. Водий аҳолиси нутқида ҳам айнан шу маънони ифодалайди. (*У одам ҳалиям бир халта унни елкасида олиб кетади. Ин кас ҳолиям елкишонба 50 кило бора гифта мерун*) [488], **қўлтук** сўзи «Фарҳанг»да **وتوفى** зери бағал, зери каш; бағал, оғўш. (*Дарё бўйидан бир қўлтук ўтин териб чиқдим. Бачем як қўлтук алаф даврида гўсолоба те*) [670] (ва б.).

6. Инсоннинг ёши билан боғлиқ ЛСГ: **ёш** сўзи «Фарҳанг»да **ياش** гуфт. ҷавон, барно. Водий аҳолиси нутқида ҳам шундай қўлланади. (*Ҳозирги ёшлар ҳамма нарсадан хавари бор. А ва й хафа нашавед ҳоли ёшиги мекунад*) [494], **йигит** сўзи «Фарҳанг»да **تيگند** 1. ҷавонписар, ҷавони ба қадрасида; ҷавони бўзбала. 2. таър. номе, ки ба афроди дастаҳои босмачӣ дода мешуд. (*Бекорчи йигитлар кўчага вақтларини ўтказадилар*) [573] (ва ҳ.).

7. Қариндошликни ифодаловчи ЛСГ: **келин** сўзи «Фарҳанг»да **نيلك** гуфт. арўс; келин кардан, фурувардан арўс кардан, арўс овардан. (*Шу йил ёзда кенжамизга келин тушурамиз. Келиншавандимо ҳоли анча ёш бошадам хай карда мондем*) [608], **янга** сўзи «Фарҳанг»да **مغند** зани

бародар, амак ва тағо; келин (нисбат ба хешони шавҳар, ки дар синну сол калон бошад). (Бу киши **янгамни** укаси. Дина **янгему** амакама бозорба дидам) [689], **кенжа** сўзи «Фарҳанг»да **كنج** гуфт. фарзанди охирин дар оилаи як падару модар. (Худода шуқр битта **кенжа** ўғлим уйлантирмай қолди, қолган ҳаммасини уйли-жойли қилдим. Якта писари **кенҷимоя** худамокати гирифта мондему мондагеша **чудо кардем**) [609] (ва б.).

8. Урф-одатларга хос ЛСГ: **ирим** сўзи «Фарҳанг»да **امير** гуфт. маросими хурофӣ барои дафъи зиёну зарар: ириму чирим [554]. **Ирим** 1. Расм, оин; одат: машал-ам йак ирими кўна, зиндагии домод чароғон шавад, мегўн-да; 2. хосият; моҳият: ирими попашкуни ҳамин ки, ки пеш паш (пахш) кунад, зубондароз мешўд [107], [6] (Момоларимиз шунгайм **ирим** қиладилар. Онем пахта сила карда **ирим** мекунан), **йиртиш** сўзи «Фарҳанг»да **ش يترى** порчаи суф ё чит, ки ҳангоми дафни мурда ба одамони сари қабромада ё ба чанозаомда дода мешавад, ертиш. Аҳоли нутқида **йиртиш** эмас, юртиш деб ишлатилишини гувоҳи бўлдик. (Бизларгайм жанозага узоқдан келганларга **юртиш** боғлаб берадилар. Моҳонбаям жанозаба омадагиҳоба пулқати **юртиш** баста метиян) [573], **тўй** сўзи «Фарҳанг»да **وي ت وطي** чашн, ид: тўйи арусӣ, тўйи хатна. (Ҳар йили уйимизда битта **тўй** бор. Соли гузашта **Ҷияномоя тўйи** суннатиша кадудем) [360] (ва б.).

9. Озиқ-овқат номлари билан боғлиқ ЛСГ: **қотурма** сўзи «Фарҳанг»да **امرتاق** гуфт. ноне, ки аз хаамири норасида дар деги тафсон мепазанд. (Олдинлари момоларимиз тошни устига **қотурма** пиширган. Қадимба ота-бовомо нон не **қотурма** карда хўрдаги) [691], **қурут** сўзи «Фарҳанг»да **رق و** чаккаи чурғоти сахте, ки лўнда-лўнда карда хушкондаанд, кашк; давои қурут– оби чўш(зарб.) ислоҳи ҳар чиз роҳе дорад. (**Қурутни** зўрини Омонқўтонликлар қилади. Қишлоқи моба а шири буз **қурут** мекунан) [697], **илик** сўзи «Фарҳанг»да **الك** гуфт. 1. Мағзи устухон. 2. устухони мағздор; ё илики касе хушк шудан заифу нотавон шудан, харобу лоғар шудан. (Повир опа мени косамга **иликли** суяк солинг. Якта тарилка биёред **илики** ин устухона гирам) [541] (ва х.).

10. Фитонимларни ифодаловчи ЛСГ: **ирғай** сўзи «Фарҳанг»да **اي غري** бот. номи гиёҳ ва меваи он, ки қизил низ номида мешавад [553]. **Ирғай**-бот (қаттиқ дарахт) заранг [57], [7] (Тоғли жойларда **ирғай** дарахти усади. Чўпоно а **ирға** й талақи Чўпои месозан) **қиёқ** сўзи «Фарҳанг»да **ايقي** алафи ботлоқие, ки баргҳои борики дароз дорад. (**Қиёқ** ути намли жойда ўсади ва одамлар уни беда бойлашда боғлиқ учун териб келадилар. Алафдаври манба **қиёқ** мўл, даврида ҳар соли ҳазорта бандина месозам) [680], **қилтиқ** сўзи «Фарҳанг»да **قيلتق** 1. устухони майдаи моҳӣ, сўк. 2.сихҳои нозуки сари хўшаи чаву гандум, сўк. (Бу балиқни **қилтиқи** кам. Чашми гавамоба **қилтиқ** даромадас) [682] (ва б.).

11. Парранда номларини ифодаловчи ЛСГ: **қарға** сўзи «Фарҳанг»да **قارغ** гуфт. калзоғ, зоғи ало. (**Қарғалар** қағилласа ёмғир ёғади. Вай **қарғадақ** ҳаварчи) [668], **лочин** сўзи «Фарҳанг»да **لچ** шоҳини шикорӣ; шоҳин, шаҳбоз; ба тариқи истиора: лочини диловари ватан (фазонавардони далери Ватан) [728]. **Лочин**-Шаҳрисабз р. Чўққи (Мираки). Олчин этнонимининг биринчи буғунида метатеза ҳодисаси юз берган: **олчин-лочин**. Этнонимидан ороним юзага келган. Шаҳрисабзда Лочинтеппа, Деҳқонободда Лочинтош номлари бор [110]. [8] (Бу тоғларда **лочин**, **бургут**, **қирғий**

каби қушлар бор. Қуллаҳойи баланди қўҳба лочин лона мемонад) **чумчуқ** сўзи «Фарҳанг»да **قچق** лаҳҷ. гунчишк: аз чумчуқ тарсӣ, арзан накор (зарб). (**Чумчуқлар** узумни емасин деб, шақиллоқ кўйдик. Гандумамоя **чумчуқ** задас) [567] (ва х.).

12. Уй-рузғор буюмларини ифодаловчи ЛСГ: **қайчи** сўзи «Фарҳанг»да **چي** олати дутеғай ба ҳам пайвасте, ки бо он матоъ, қоғаз, мўй ва ғ. мебуранд, микроз: қайчи мўйлабгирӣ, қайчи тоқбурӣ; қайчӣ кардан//қайчӣ задан бо қайчӣ буридан. (Ҳозирги сартарошлар **қайчи** ишлатмайдӣ. Бачем ток **қайчи**-я биёр) [660], **қалмоқ** сўзи «Фарҳанг»да **املق** шасти моҳигирӣ, чангак. (**Қалмоқ** билан балиқ ушлашни ёқтираман. Маҳия **қалмоққи** рис мегирем. **Чангака** гирифта лаби дарё рафтан) [664], **қолин** сўзи «Фарҳанг»да **قيلق** гилеми пашмини патдор: қолин бофтан, қолин густурдан, қолин паҳн кардан, қолин фарш кардан: ба тариқи истиора: қолини барф, қолини гулҳу, қолини нарми сабзаи навраста, аз сабза қолин бофтан. (Аёллар **қолинларини** офтобга чиқарияпти. Ҳоли хони навба **қолин** паҳам накардем) [663] (ва х.).

13. Кийим-кечак номларини ифодаловчи ЛСГ: **қайш** сўзи «Фарҳанг»да **شيد** гуфт. 1.чарми хом, ки тасмашакл бурида бо он сартарошҳо теғро тез мекунанд, аз он аил ва дигар афзори аспу ароба месозанд. 2. он чи вақти ёзондан, хамидану тоб додан намешиканад ва боз шакли аввалаи худро мегирад, чандир, ёзонда, кашишдор. **Қайш** сўзи аҳоли нутқида **қайиш** деб юритилади ва синонимик маъноларни ифодалайди. Масалан бази қишлоқларда белбоғ тасмасини **қайиш** деб юритилишининг гувоҳи бўлдик. (Қорин тўйгандан кейин **қайишни** бўшатамиз. Ҳамсоя занаша **қайиш** кати мезанад) [662], **қалпоқ** сўзи «Фарҳанг»да **ابلق** тоқӣ, тўппӣ; каллапўш. (Бизни қишлоқда ҳамма эркаклар калпоқ кийиб юради. Домодба чапону **қалпоқ** ҳариданамон даркор) [664] (ва б.).

14. Йилқичилик билан боғлиқ ЛСГ: **қимиз** сўзи «Фарҳанг»да **زيمف** як навъ нўшокие, ки аз шири байтал (ва ё шири шутур) тайёр мекунанд. (Бизларда от кўпу лекин **қимиз** қилмаймиз. Моҳонба **қимиз** нею а шири буз айрон мекунан) [682], **қисир** сўзи «Фарҳанг»да **ريسف** бордорнашуда: модагови қисир, гўсфанди қисир; қисир мондан бордор нашуда мондан, бача накарда мондан (-и гов, гўсфанд ва ғ.). (Бу йил молимиз **қисир** қолди. Замини **қисир**паяба нахут мекорем) [684], **улоқ** сўзи «Фарҳанг»да **الاق** 1. ниг. улоғ; бузе, ки кўбкорӣ ме-кунанд, куштаи танаи буз ё гўсолаи дар буз-кашӣ кашидашаванда. 2. гуфт. бузкашӣ, кўбкорӣ; улоқ додан бузкашӣ барпо кардан. (Ургутда **улоқ** бор, меҳмонларни олиб борамиз. **Улоқи** вая солими калонаш штур буд) [366] (ва х.).

15. Қўйчилик билан боғлиқ ЛСГ: **қўчқор** сўзи «Фарҳанг»да **اقچور** ниг. қўч. қўш шудан а) ҳамроҳ шудан, якҷоя шудан; б) аралаш шудан ба коре. (Август ойида чори **қўчқорларни** ажратамиз. Деҳқонободба хони ҳамкурсамоба рафтагемоба **қўшқор** кушта зиёфат карда буд) [700], **бўрдоқӣ** сўзи «Фарҳанг»да **رباني** гўсфанди махсус барои гўшту раған парво ва фарбеҳшуда; чорпои парвой; бўрдоқӣ кардан парвариш кардан, фарбеҳ кунондан деб изоҳ берилган, оғзаки нутқда ҳам худди шундай ишлатилади. (Олдинлари ота-боболаримиз кўп **бўрдоқи** боқар эдилар, ҳозир гуштни сотиб оламиз. Худораҳмати бобому бивем фақат бўрдоқӣ бони мекарданд) ва б.

16. Касалликларни ифодаловчи ЛСГ: **ўлат** сўзи «Фарҳанг»да **تل و** гуфт. мурумури, вабо(-и ҳайвонот). (Ўша йиллар **ўлат** келиб, барча

молларимиз ўлган эди. Қадимба ўлат омада одамоям мурдаги) (ва б.).

17. Ҳайвонларга хос хусусиятларни ифодаловчи ЛСГ: юрға сўзи «Фарҳанг»да **ويره** сифати ҳайвони савории резақадами тезрафтор. (Қора эшаким юрға эди. Хари кавутамо зўр юрға мегашт) [678], явош сўзи «Фарҳанг»да **ويشا** гуфт. ором, мулоим, гапдаро. (Отимиз катта бўлсаям жуда явош. Говамо явош, чўшиданба одама намезанад) [679], яғир сўзи «Фарҳанг»да **ريغ** захме, ки дар пушти ҳайвоноти саворй аз зарби молиш хўрдани полон ё зин пайдо мешавад; шутур калон, яғираш ҳам калон(зарб.) яъни ташвиши ҳар кас мувофиқи ҳоли ҳуди ў мебошад. (Эшагимизни орқаси яғир бўпти. А мўл бор боркардана харамоя пушташ яғир шудас)[680] (ва ҳ.).

18. Тикувчилик билан боғлиқ ЛСГ: қуроқ сўзи «Фарҳанг»да **رققا** чизе, ки аз порчаҳои матоъҳои гуногунранг бо тартиби махсусе дўхта шудааст: дастархони қуроқ, кўрпаи қуроқ. (Катта онамиз фақат қуроқ тикар эдилар. Аввало дастархони қуроқинба майда-чуйда гифта меҳмониба мерафтан) [697], мунчоқ сўзи «Фарҳанг»да **انچق** ниг. минчоқ. (Кўз тегмасин теб чақалоғимиз қўлига мунчоқ тақдик. Ин кутти келинамо мунчоқаш мўл будас) [839] (ва б.).

19. Заргарликка хос ЛСГ: қоштилло **لا ط افش** асбоби зинати занона аз тилло ва нуқра, ки ба пешоний мебандад. Қоштилло сўзи оғзаки нутқда тиллоқош деб ишлатилмоқда: (Келинларимиз тиллоқош тақиб байрамга бораптилар. Бозорба тиллоқошойи ҳар хела буромдас, келиншавандаба гирифтамо даркор) (ва ҳ.).

20. Жой номлари билан боғлиқ ЛСГ: қишлоқ сўзи «Фарҳанг»да **لا شقق** 1.деҳ, деҳа, қаря, русто. 2. таър., кхн. чои зимистонгузаронй; муқ айлоқ. (Бизнинг қишлоғимизда 300 та оила яшайди. Дар қишлоқи мо мўйсафедо мўл ҳастан) [685] (ва б.).

21. Буюм ва нарсалар номларини ифодаловчи ЛСГ: қайиқ сўзи «Фарҳанг»да **قايق** қиштии хурд, заврақ; қайқи бодбондор заврақи бо вазиши бод ҳаракат-қунанда; қайқи мотордор қайқи ба воситаи мотор ҳаракатқунанда; пойгаи қайқи мусобиқа дар қайқронй; қайқ рондан ба заврақ савор шуда онро ба таҳрик овардан. Шеваларда қайқ сўзи имло жиҳатдан фарқланган ҳолатлари, яъни қайиқ деб ишлатилиши кузатилди. (Қайиқ ясовчи устолар билан суҳбатлашдим. Ин чиз қайиқба монанд будас) [658], қасқон сўзи «Фарҳанг»да **اقسفن** чанбар, давра, доира; доираи ғалбер, ордбез; қасқони ғалбер. (Бир қасқон ҳолва сотиб олдим. Ёшигемба як қасқон манту кати сер намешудам) [672] (ва ҳ.).

Адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 5 томлик, 2006-2008.
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Тартибдихандагон – Назарзода С. Сангинов А. Султон М.Х. 1- чилд. – Душанбе: 2008. 45-б.
3. Дала материаллари таҳлили назарда тутилади. 2010-2016 йиллар.
4. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек тилининг лексик қатлами. – Тошкент: «Фан», 1985.
5. Абдиев М. Касб-корни ифодаловчи шахс номларининг яслиш асослари. – Тошкент: Тафаккур нашриёти, 2015.
6. Амонуллуғот. Мурағат: Воҳидов А. – Самарқанд: 2009.
7. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Нашриёти дониш, 1989.
8. Раҳимов С. Сурхандарё ўзбек шевалари луғати. – Тошкент: 1995.
9. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1988.
10. Ўзбек тилининг имло луғати. (Тузувчилар: Иброҳимов С.И., Бегматов Э.А., Аҳмедов А.А.). – Тошкент: «Фан», 1976.

Мақола кўптиллик муаммоларига бағишланган. Тилни бойитувчи манбалардан бири бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришдир. Бу жараён лугатларда ўз аксини топади. Туркий сўзлар ўзбек ва тожик тилларида кенг қўлланилади. Мақолага материал вазифасини "Тожики тили изоҳли луғати"даги туркий-ўзбекча сўзлар ўтаган. Улар Зарафшон воҳасида ўзбекча-тожикча сўзлашувчи аҳоли сўзлашув тили билан қиёслаб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросов многоязычия. Одним из источников обогащения словарного состава языка являются заимствования из других языков. Этот процесс находит своё отражение в словарях. Турецкие слова широко используются в узбекском и таджикском языках. В качестве материала для исследования были использованы турецко-узбекские слова из «Толкового словаря таджикского языка». Они изучаются в сопоставлении с речью населения живущего в Зарафшанской долине, говорящего на узбекском и таджикском языках.

РЕЗЮМЕ

22. Ҳунармандлик билан боғлиқ ЛСГ: қадоқ сўзи «Фарҳанг»да **دقا** 1.бо бандакҳои майдаи оҳанй ба ҳам пайвастании зарфҳои шикаста ё кафидаи чинй ва шиша: қадоқ кардан. 2. чои шикастаи зарфҳо, ки бо бандакҳои мазкур ба ҳам пайваст карда шудааст. 3.гуфт. Кублаи сахтшудан дасту по, ки сабаби бисёр кори сахт кардан ва роҳ рафтан пайдо мешавад, пина. (Қишлоғимизда қадоқчиларни ўзи келади. Ду чойнуку як деги мисина қодоқ қунондам) [656] (ва б.).

23. Киши кайфияти билан боғлиқ ЛСГ: чоқ-фарбех, серғўшт [9:134], чоқ сўзи «Фарҳанг»да **اچق** гуфт. 1. фарбех, серғўшт, ғафс. 2. сиҳат, тандуруст. 3. маҷ. болида, болон, хуррам; димоғ чоқ будан таъб хуш будан, хурсанд будан; вақт чоқ шудан хушхол шудан; димоғ(и) касеро чоқ кардан хурсанд кардан, хушхол гардонидан касеро; димоғ чоқ шудан хушхол гардидан, хурсанд шудан; кайф(таъб) чоқ кардан хушхол кардан. 4. мамнун, қонеъ[558], (Шу суҳбатдан кейин димоғлар чоқ бўлди. Бади асқар омадан димоқатон чоқ шудми?) (ва ҳ.).

24. Асбоб-ускуналар номларини ифодаловчи ЛСГ: босқон сўзи «Фарҳанг»да **اباقسن** тех. болғаи калону вазнин барои шикастани санг ва ғ. сингари маънолари келтирилган, аммо Зарафшон водийси аҳолиси нутқида, қувал//кувалда//путкув деб ишлатилади. (Бу фонани қувалда билан уриш керак. Одамойи қишлоқ а бекория лому путкувоя гирифта сангшиқани мебурод) [235] (ва ҳ.).

Кўриб ўтилганидек, форс-тожик тилида қўлланидиган туркий-ўзбекча сўзларнинг тўлиқ маъноси "Фарҳанги забони тоҷикӣ" тўпламида ўз аксини топган. Ундаги туркий сўзлар бугунги кунгача ўзбек ва тожик тўлиқ қўлланилмоқда. Шу билан бирга, келтирилган материаллардан турли луғатлар тайёрлашда ҳам фойдаланилиши мумкин. Зеро, адабий тил ёзма шаклининг тақомили ва нормаллашувида, шуниндек оғзаки нутқ билан ёзма нутқ нормалари орасидаги боғлиқлик ва яқинликни мустаҳкамлашда имло луғатлар муҳим роль ўйнайди. Мана шу нуқтаи назардан, имло луғатлари адабий тилнинг ёзув ва талаффуз маданиятини кўтаришда улкан омил ҳисобланади [10].

Таъкидланганидек, мамлакатимизда ўзбек ва тожик халқлари қадимдан бир жойда яшаб келаётган халқ ҳисобланади. Зарафшон водийси аҳолисининг кўп қисми икки тилни яхши билганлиги боис, икки тилда ҳам бемалол гаплаша оладилар. Бу ҳолат, хусусан, икки тиллилик алоқасининг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этиш бугунги тилшуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланганини кўрсатади.

The article is devoted to the study of multilingualism. One of the sources enriching the vocabulary of a language is borrowings from other languages. This process is reflected in dictionaries. Turkish words are widely used in Uzbek and Tadjik they are given in "The Culture of Tadjik language" serve as vivid proof of this case. Turkish words given in it are being used in the Turkish-Uzbek words from the "Explanatory Dictionary of the Tadjik language". They have been studied in comparison with the language of the people living in Zarafshan valley and speaking in Uzbek and Tadjik.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ ТИЛИНДЕ ДИАЛЕКТИЗМЛЕРДІҢ БЕРИЛИҮІ

Ш.М.Кунназарова - ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: диалект, шимолий ва жанубий диалект, диалектизм, шева, лексик-фонетик диалектизмлар, лексик-грамматик диалектизмлар, лексик диалектизмлар.

Ключевые слова: диалект, южный и северный диалект, диалектизм, говор, лексико-фонетические диалектизмы, лексико-грамматические диалектизмы, лексические диалектизмы.

Key words: dialect, the south and north dialects, dialecticism, patois, lexico-phonetic dialecticisms, lexico-grammatical dialecticisms, lexical dialecticism.

Хәр қандай көркем шығарманың тилинде тил байлықларының барлық элементлери бар. Онда омоним, антоним, синоним сөзлер менен бирге гөнерген, кәсиплик сөзлер, фразеологиялық сөз дизбеклери көркем шығарманың тилин байытып, көркем сүүретлеудің лексика-семантикалық қуралы ретинде хызмет атқарады. Солар қатарында диалектизмлердің де орны гиреули.

Диалектлик сөзлердің әдебий тилдеги сөзлерге қарағанда бир қанша өзгешеликлери бар. Олардың көркем шығарма тилинде ушырасыуы сол шығармада сүүретленип атырған ўақыяның қайсы дәуирге тийислигинен дерек берип қоймастан, қахарманлардың тил өзгешеликлерин көрсетип, ўақыя, кубылыслардың реаллығын, тәсирлилигин күшейтиўде де үлкен әхмийетке ийе.

Халық аўызеки дөретпелери тилинде диалектизмлердің жумсалыуы тәбийий. Өйткени, бул дөретпелер аўызеки түрде дөретилип, аўызеки түрде халық арасына таралады. Мейли ертекти, мейли жумбақшы болсын, ол әлбетте усы дөретпени атқарыу пайытында өз аймағына, жасаў орнына байланыслы сөзлерди дөретиўшиликти етип өзінше қосыуы мүмкин. Усындай халық аўызеки дөретпелериниң бири ертеклер болып, онда диалектизмлер өнимли жумсалады.

Ертеклер тилиндеги диалектлик сөзлерди талқылап қарағанымызда олардың әдебий тилдеги сөзлерден әдеўир айырмашылығы бар екенлиги анықланды. Д.Насыров қарақалпақ тилинің арқа хәм кубла диалектин ажыратыуға диалект аралық тийкаргы белгилер сыпатында фонетикалық, морфологиялық, лексикалық өзгешеликлердің бар екенлигин атап көрсетеди [4:368]. Усындай айырмашылықларды есапка алып, ертект тилиндеги диалектизмлерди төмендеги үш топарға бөлип үйрениўге болады:

1. Лексика-фонетикалық диалектизмлер

Бул топардағы диалектизмлер бир-биринен даўыс-лы хәм даўыссыз сеслердеги сәйкесликлери, сеслердің түсип қалыуы яки сөзлердің алдына, ортасына, кейнине қондырылыуы сыяқлы өзгешеликлери менен ажыралады.

е/ә сәйкеслиги. Арқа диалекттеги «е» даўыс-лысы орнына кубла диалектте «ә» даўыс-лысының қолланылыуы: *Әгер* мениң айтқаным менен келис-песеніз, бул жигитти бир сынап көрейик («Мур-ақор», 358-бет). Әд.т-егер.

н/б сәйкеслиги. Байбатша бул ораўлы нәрсени алып қараса, кишкене орамалға оралған бир дана алтыннан *буў* берилген қақпақлы чайник екен («Зийба менен Зийнеп», 263-бет). Әд.т-пуў.

й/ў сәйкеслиги. ...кемпир дийўана бабаға үйинен жигирма ағары *буўдай* шығарып береді («Хан қадирлеген киши күйеў», 167-бет). Әд.т-бийдай.

б/м сәйкеслиги. Енди жетпис, сексен жасар ғар-рылар да келип патшаның қызларына *таламан* болды («Қара атлы бала», 234-бет). Әд.т-талабан.

з/х сәйкеслиги. Бул еки *хәрип* мал байлайтуғын сейсхананың бир мүйешин алып, екеўи сонда бола берди («Қара атлы бала», 234-бет). Әд.т-ғәрип.

Д.Насыров еки диалектте де қосарланған ямаса со-зылықты айтылатуғын «а, ә, е» даўыс-лылары ушы-расатуғынлығын айтып, бул нызамлылық сөзлерде «х, ғ, н» даўыс-сызларының түсип қалыуынан пайда бола-туғынлығын атап өтеди [4:374]. Мысалы: Өгиздің *бадасы* мың тилә деп тура берипти («Ағалы-инили туўысқанлар», 319-бет). Келтирилген мысалда х сеси элизияға ушыраған (бадасы, //баҳасы). Айырым сөзлерде диалект ишиндеги сәйкесликлер де көрине-ди: Қарақшы дәрриў оның алдына *жүгирип* барып, қолын көкирегине қойып аманласады («Ағалы-инили туўысқанлар», 319-бет). Әд.т-жуўырып.

Бул топардағы диалектизмлерде сеслердің сөзлер-ге қондырылыуы кубылыслары да бар. Мысалы: ...куўанып ишек-қарынды *әри-берли* жуўып гүрбеңлеп атырғанда бала ишек қарынның арасынан қырққатты ала қашады («Хан қадирлеген киши күйеў», 172-бет).

Келтирилген мысалда л қондырма сеси бар. Әд.т-әри-бери.

Фарингаль жуўысыңқы «х» сеси кубла диалектте анлаутта сөз басында қолланылыуы менен сыпатла-нады [4:380]. Мысалы: Булар қызға келип патшаның тапсырмасын айта алмай иркилип, *өлдим-хазарда* жуўап болғаннан кейин олар өзиниң эзелги сөзине көшеди («Шебер қыз», 285-бет). «Х» қондырма сеси айырым ертеклерде, яғнай кубла диалект ўәкиллери-нен жазып алынған ертеклерде ушырасады.

2. Лексика-грамматикалық диалектизмлер. Бул топардағы диалектизмлер халық сөйлеу тилинің диа-лектлерине тән лексикалық-грамматикалық өзгеше-ликлери менен ажыралады. Онда сеплик қосымтала-рындағы сәйкесликлер, сөз жасаушы хәм форма жа-саушы қосымталардағы өзгешеликлерди көрийимизге болады.

Арқа диалекттеги барыс сеплигиниң –ға/-ге фор-масы орнына кубла диалектте –а//ә формасы келеди [4:85]. Мысалы: Жылқы толса бир *мыңа*, хаялың сол ... («Сықмар бай», 332-бет).

Арқа диалектте үшінши бет тартым аффиксинен соң келетуғын табыс сеплигиниң «-н» формасының орнына кубла диалектте –ны//ни формасы келеди [4:85]. Мысалы:

Туттым бүргениң *ағыны*,

Тутка байладым *тағыны*,...

Алты батпан ақ *яғыны*,

Өткен базар сатпадым ба? («Бүрге менен гүрес», 204-бет).

Мәнисі жағынан бирдей, синоним аффикслердің жалғаныуы арқалы да лексика-грамматикалық диа-лектизмлер жасалады: Адамзат, мында келип мениң балаларымның өлимнен аман қалыуына *себенкер* бо-лыпсаң («Гүлзийба», 209-бет). Мысалдағы диалек-тизм әдебий тилде себепши болып қолланылады.